

Names of destructive devices in Hungarian

The paper discusses the etymology of some names of incendiary and explosive devices used in warfare. In the creation of those devices, gunpowder played a key role. The linguistic analysis is prefaced by a brief history of gunpowder. Similar names were often introduced in cultures that are otherwise quite far from one another; those names remained unchanged in many cases while the devices were perfected and their shapes underwent radical changes. The motivation of the most important terms could be sound symbolism (*bomba* ‘bomb’), the incendiary character of the device (*tűzes szerszám* ‘fiery device’), the shape of some similar object (*gránát* ‘grenade’, *labda* ‘ball’, *rakéta* ‘rocket’), or the explosive fluid (*Molotov-koktél* ‘Molotov cocktail’). Similarly to other vocabulary items, these words often undergo metaphorisation, thus *bombahír* may mean ‘bombshell [piece of news]’, and *vitaminbomba* may mean ‘food containing high concentration of vitamins’. Given that the basic mechanisms of metaphorisation are the same everywhere, figurative expressions based on identical or similar conceptualisations can be found across languages.

Keywords: etymology, cultural history, history of technology, gunpowder, metaphor.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Az ómagyar szerencs ’útonálló’ nyoma a régi kárpátukránban

1. Ez a régi és már rég kiveszett szavunk összefüggő magyar szövegből nem adatható, mindössze két 14. század közepi latin nyelvű oklevélből (1352: „Malefactores seu nociui homines wlgariter *Serench* dicti”, 1355: „Latrones seu malefactores wlgaliter *serench* dicti”, OklSz. 919), valamint két valamivel későbbi szójegyzékből (1395 k.: „statilantes : *zerench*”, BesztSzj. 173.; 1405 k.: „stratilates : *faranch* [!], SchlSzj. 657 (TESz. 3: 736; Gl. 648). A szó gyenge dokumentálhatósága kételyeket ébresztett olvasata iránt is (KNEZSA 1955: 502; TESz. i. h.; KISS 1987–1988: 223) és azt a benyomást keltette, hogy ez a szó „alig száz évet élt” nyelvünkben (MIZSER 1999), legalábbis ami írásos történetét illeti, hiszen a szóbeliségben jóval korábban is létezhetett és nyilván nem az utolsó írásos lejegyzése idején veszett ki. Szerencsére a szó jelentéséhez a kevés adat ellenére sem fér kétség: a *szerencs* ’gonosztevő, rabló’ volt, mégpedig a két szójegyzék egybevágo tanúsága szerint annak is országúti fajtája, vagyis ’útonálló’ (BARTAL 1901: 631).

A szó etimológiája vitatott. Az első és véleményem szerint mindmáig a legtalálhatóbb megfejtést TAGÁNYI KÁROLYNAK (1893: 317–318) köszönhetjük. Eszerint a ’rabló’ jelentésű *szerencs* ugyanabból a szláv **srěsti* ’találkozik’ igéből képzett és ’találkozás’ alapjelentésű **sręta* (vö. óe. szl. *sręsta*, SJS. 4: 335; ESJS. 566–567 *obrěsti*) főnévből származik, mint a *szerencse*. A szláv szó jelentése fejlődhetett a ’véletlen találkozás’, majd ’sors’ irányában (ebből lett *szerencse* szavunk), de „a szerencs-zsíványok is ennek köszönhetik nevüket. Szó szerint utasokkal *találkozó*k ők, azaz útonállók”. TAGÁNYI etimológiáját elfogadta PAIS DEZSŐ (1934: 110) és KLANICZAY TIBOR (1947: 38–39) is. Ezzel szemben KNEZSA ISTVÁN (i. h.) azt hozta fel, hogy a fenti szláv ige és főnévnek nincs olyan cselekvő személyt jelentő származéka, amelyből a magyar főnév közvetlenül

levezethető lenne. Ez igaz, ugyanakkor az alapvetően szóbeli középkori szláv–magyar nyelvi érintkezések során a magyar nyelv meglehetősen kreatívan használta a szlávból kölcsönzött anyagot, a hiányzó szóképzési vagy jelentéstani láncszemek dokumentálása nem mindig várható el (vö. újabban *darázs* < szláv **dražiti* 'irritál, ingerel', miközben a szláv igének nincs 'ami irritál, ingerel' jelentésű deverbális nomen agentis származéka, l. ZOLTÁN 2010, 2015: 161–162; vö. NÉMETH 2011). A TESz. (i. h.) KNEZSA hiperkritikus álláspontját magáévá téve a szót ismeretlen eredetűnek minősíti. Az EWUng. (2: 1425) ezt még annyival toldja meg, hogy ha a *szerencs* nem jövevényszó, akkor a végződése kicsinyítő képző lehet, ami – a szó jelentésének tükrében – nem tűnik túl meggyőzőnek. Szintén a szó *-ncs* végződése alapján vetette fel ZAICZ GÁBOR (1982: 59), hogy szavunk őtörök eredetű lehet, erre az ötletre azonban a turkológiai kutatás nem mozdult rá (vö. WOT.).

2. Lehetséges, hogy ez a magyar nyelvemlékekből korán kivesző szó nyelvünkbeli való végleges kiavulása előtt jövevényszóként bekerült a hazai rutének máramarosi nyelvjárásába. Az óvatos fogalmazás több okból helyénvaló, mert a nyelvemlék, amelyben sejtésem szerint az ómagyar *szerencs* 'útonálló' szó ukrán átvétele rejlik, viszonylag kései másolatban maradt ránk. A Nyagovai Posztilláról van szó, amelyet elsőként a magyarországi rutének („magyar-oroszok”) művelődésének jeles orosz kutatója, ALEKSEJ PETROV adott ki (1914/1921: 1–122) és írt le (1923: 1–15). A máramarosi *u*-zó nyelvjárásban (**конь* > *кунь* 'ló' és nem *кинь* mint az ukrán nyelvjárások zömében és a standard ukránban) írt prédikációgyűjtemény fennmaradt kéziratát egy lapalji bejegyzés szerint az egykori Máramaros vármegye Taracvizi járásában (a mai Kárpátalja Técsői járásában) található Nyágova (~ Nyagova) község (rutén nevén *Нягово*, 1946 óta hivatalos neve: ukrán *Добрянське*, orosz *Добрянское*, a község nevééről l. SEBESTYÉN 2012: 101) görög katolikus plébániáján másolták 1758-ban egy korábbi kéziratot példányból (PETROV 1923: 1–2). A közbeeső másolatok és az eredeti hiányában is egészen biztos, hogy a mű 1564 előtt keletkezett, mivel ekkor jelent meg Brassóban Coresi diakónus prédikációgyűjteménye (Cazania I), amely nem más, mint a Nyagovai Posztilla román fordítása (OLTEANU 1966; vö. DEZSŐ 1989: 12, 2006: XXIV–XXVII). A nyelvemlékkel DEZSŐ LÁSZLÓ foglalkozott részletesen (kutatásainak sommázatát l. DEZSŐ 2006), aki elkészítette a mű teljes szótárát is (DEZSŐ 1985; vö. BÁRÁNYNÉ 2016: 389–394).

A szövegnek itt most figyelmünket igénylő része az első parancsolat magyarázatában található, amelyben a szerző azt részletezi, hogy a hitetlenséget Isten testi szenvedésekkel is büntetheti: „Ha тѣлѣхъ караетъ голодомъ, вуйнами, моромъ, убоуствомъ, квары, паны немилостивными, *сереньчями* и иншими непогодами” (f. 220^a, NP. 210) 'Isten) testünkön büntet: éh(in)séggel, háborúkkal, pestisjárvánnyal, nyomorral, (elemi) károkkal, kegyetlen urakkal, *szerencse*ekkel és más csapásokkal'. DEZSŐ LÁSZLÓ a *сереньчями* (instr. plur.) alak láttán, úgy látszik, nem akart hinni a szemének, mert a szót elírásnak nyilvánította *саран(ъ)чями* 'sáskákkal, sáskajárással' helyett (DEZSŐ 1985: 326) és a nyelvemlék magyar jövevényszavaival foglalkozó munkáiban (DEZSŐ 1958, 1989) már meg sem említette.

Egy ritka, első pillantásra oda nem illő szóalak elírásnak nyilvánítása nézetem szerint a teljes fegyverletétel jele, s csak akkor lehet jogos, ha a filológus kénytelen nyíltan bevallani, hogy nem talál rá értelmes magyarázatot. Ebben az esetben azonban ilyesmiről nincs szó: ha a régi magyar *szerencs* 'rabló, útonálló' átvételének fogjuk fel a *серенчъ* 'ua.' alakban (nom. sg.) rekonstruálható szót, akkor az tökéletesen illeszkedik az idézetben fel-

sorolt csapások sorába, sőt a felsorolásban logikusabbnak is tűnik, hogy a „kegyetlen urak” után megint valamiféle „gonosz emberek” következzenek; ha sáskajárásról lenne szó, akkor annak inkább a felsorolás elején említett elemi csapások között lenne a helye. Ennek ellenőrzésére az eredetihez a ránk maradt kéziratos másolatnál időben lényegesen közelebb álló Coresi-féle román fordítás sajnálatos módon nem nyújt lehetőséget, mivel az a Tízparancsolat-magyarázatot nem tartalmazza (l. CORESI 1998. – NAGY LEVENTE szíves közlése.)

3. A Nyagovai Posztilla számos magyar jövevényszava között vannak alaki archaizmusok. Ezek között említi PETROV – 1914-ben MELICH JÁNossal folytatott konzultációira hivatkozva – a következőket: *бѣзѣнтыетъ* ’tanúsít’, *бѣзѣнышагъ* ’tanú’ < régi m. *bizon*, *bizonság*; *ошѣкола* ’iskola’ < régi m. *oskola*; *алчувъ сынъ* ’az ács fia’ < régi m. *álcs* ’ács’ (PETROV 1923: 27–28). Hozzátehetjük ehhez még a *бѣчеловати* ’tisztel’ igét (f. 221⁶, NP. 211), amely a *becsül* korábbi *bücsül* (TESz. 1: 266; EWUng. 1: 89) alakjából származhat (ZOLTÁN 2012: 253). Ezeknél természetesen fennáll annak a lehetősége is, hogy a köznyelvből időközben kiavult régies alakok a magyar nyelvjárásokban tovább fennmaradtak és onnan a máramarosi ukrán nyelvjárásba később is átkerülhettek. Mindazonáltal kevésbé valószínű, hogy ezek a magyar jövevényszavak a mű késői másolói révén kerültek volna a szövegbe, mivel a másolói javítások tendenciájukban éppen a helyi nyelvjárásban elavulóban lévő magyar elemek magyarázatára irányultak (PETROV 1923: 7–8). A *серенчъ* < *szerencs* ’rabló, útonálló’ esetében pedig a magyar szó korai kiveszése miatt biztosak lehetünk abban, hogy ha valóban ez a szó rejlik a Nyagovai Posztilla fentebb idézett részletében, akkor annak már a mű 16. századi eredetijében is benne kellett lennie.

Kulcsszók: etimológia, magyar–kárpátukrán nyelvi kapcsolatok, óukrán *serenč* ’rabló, útonálló’, ómagyar *szerencs* ’ua.’.

Hivatkozott irodalom

- BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERSZÉBET 2016. Ласло Деже – дослідник української діалектології. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 387–396.
- BARTAL ANTAL 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Teubner, Lipsiae – Franklin, Budapest.
- CORESI 1998. *Tâlcul evangheliilor și Molitevnice române*. Ed. critică de VLADIMIR DRIMBA, studiu introductiv ION GHEȚIE. Editura Academiei Române, București.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1958. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4: 71–96.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1985. *Українська лексика сер. XVI века. Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 2006. A Nyagovai Posztilla és szerzője. In: NP. XVII–XXXIV.
- ESJS. = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–. Red. EVA HAVLOVÁ – ADOLF ERHART – ILONA JANYŠKOVÁ. Academia, Praha – Tribun EU, Brno, 1989–.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

- KISS LAJOS 1987–1988. [Ismertetés:] Berrár Jolán–Károly Sándor szerk., Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 807 lap. *Nyelvtudományi Közlemények* 89: 220–227.
- KLANICZAY TIBOR 1947. *Szerencse. Magyar Nyelv* 43: 38–43.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MIZSER LAJOS 1999. *Szerencs. Magyar Nyelv* 95: 69.
- NP. = *A Nyagovai Posztilla. Alekszej Petrov szövegkiadásának fakszimiléje Dezső László bevezető tanulmányával.* A kötetet szerkesztette és az előszót írta ZOLTÁN ANDRÁS. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2006.
- NÉMETH, MICHAEL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *týraž* 'wasp'. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1902–1906.
- OLTEANU, PANDELE 1966. „Postilla de Neagovo” în lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca. 1564). *Romanoslavica* 13: 105–131.
- PAIS DEZSŐ 1934. Szerencs. Szerencse. *Magyar Nyelv* 30: 108–110.
- PETROV, ALEKSEJ LEONIDOVIC 1914. *Памятники церковно-религиозной жизни угороруссов XVI–XVII вв.* Материалы для истории Угорской Руси VII. Типография имп. Академии наук, Санкт-Петербург. [2., változatlan kiadása: Академическая двенадцатая государственная типография, Петроградъ, 1921.]
- PETROV, ALEKSEJ LEONIDOVIC 1923. *Отзвукъ реформации в русскомъ Закарпатъи XVI в. (Няговскія Поученія на евангеліе).* Материалы для истории Закарпатской Руси VIII. Типография Д-ра Ед. Грегра и сына, Прага.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára.* Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- SJS.. = *Slovník jazyka staroslověnského/Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Red. JOSEF KURZ – ZOE HAUPTOVÁ. Academia, Praha, 1958–1997.
- TAGÁNYI KÁROLY 1893. A Besztercei Szószedet kultúrtörténeti jelentősége. *Századok* 27: 305–327.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* I–II. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- ZAICZ, GÁBOR 1982. Word-structure and etymology. (On the ancient layer of words of unknown origin in the Hungarian language.) *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 53–70.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* 'оса, шершень'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55: 471–473.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2012. Венгерские элементы в Няговских поучениях. In: ЈУЛИЈАН ТАМАШ уред., *Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традицијах. Зборник радова.* Филозофски Факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад. 251–256.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. *Darázs és vizsgálata.* In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 161–167.

A trace of Old Hungarian *szerencs* 'robber, highwayman' in Old Ruthenian

The hapax *serenč* occurs in the Niagovo Postilla, a 16th-century Old Ruthenian document, probably in the meaning 'robber, highwayman'. The etymology of the word is controversial. The author proposes that the Old Ruthenian word was borrowed from Old Hungarian *szerencs* 'idem', a word of Slavic origin.

Keywords: etymology, Hungarian-Ruthenian language contact, Old Ruthenian (Carpathian area) *serenč* ‘robber, highwayman’, Old Hungarian *szereńcs* ‘idem’.

ZOLTÁN ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban

1. A bakonybéli bencés monostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. Az alapítás tényét egy 1037-re hamisított oklevélben örökítették meg, eszerint a Győr vármegye déli részén található Kajár birtok István király adományaként került az apátság tulajdonába (SÖRÖS 1903: 224–227). I. László király uralkodás idején és az ő jóváhagyásával 1086-ban készült egy birtok- és vagyonösszeírás is (a továbbiakban: BÖ.), amely az I. István idején a monostor tulajdonába került birtokokon, jövedelmeken és jogkiváltságokon kívül az újabbakat is számba veszi. Ez a birtokösszeírás három későbbi hozzátoldást is tartalmaz. Az 1086-os oklevélrész az apátság közvetlen környezetében elhelyezkedő Koppány birtok után másodikként ismerteti a Kajár nevű birtokot határainak körülírásával együtt az alábbi módon:

„Secunda villa est, que vocatur *Quiar*: Terminatur ab occidente ad caput voraginis, quod dicitur *Churchufeu*; inde ad caput arbustarum *Bolug*; hinc ad agrum *Lusua* et est ibi cumulus, inde ad caput quercus, et ibi est cumulus, hoc est *hotar*; inde per viam vadit ad caput *Hassag*, et ibi est cumulus; hinc per vallem vadit ad agrum *Potu*, et ibi est cumulus; hinc ultra montem cadit in paludem, a quo vergit ad caput paludis, et ibi est cumulus, qui ducit ad viam publicam, et est cumulus; inde ultra agros cadit ad portum *Fizeg*, et est cumulus, inde ultra agros et campos cadit in vias publicas, per quam vadit ad munimentum, quod ducit ad vias, a qua vertitur ad rus Bessenorum, et est cumulus; inde vertitur ad predictum locum.” (DHA. 251).

A szöveg magyar fordítása a következő: „A második falu, amit *Quiarnak* hívnak, nyugatról egy szakadék elejével határos, amit *Churchufeunek* mondanak, azután *Bolug* cserjésének kezdetével, azután *Lusua* szántójával, és van ott egy halom, azután egy tölgyes kezdetével, és ott van egy halom, vagyis a *hotar*; onnan egy út mentén a *Hassag* kezdetéhez megy, és ott van egy halom. Innen egy völgyön át megy *Potu* szántójához, és ott van egy halom. Innen egy hegyen túl egy mocsárba jut, amelytől a mocsár kezdete felé tart, és ott van egy halom, amely a közúthoz vezet, és van egy halom. Onnan a szántókon túl a *Fizeg* révhez jut, és van egy halom. Onnan a szántókon és mezőkön túl a közutakra jut, amely mentén egy árokhoz megy, ami az utakhoz vezet, amelytől a besenyők rétjéhez fordul, és van egy halom, onnan a fentmondott helyhez fordul.” (ÁrpOkl. 112. DRESKA GÁBOR fordítása.)

A falu határvonalának a leírásában egyes szerepelnek latin földrajzi köznevek és magyar tulajdonnévi értékű szavak. A határpontok megnevezései többnyire határozói szerepben állnak, a határozói viszonyt az *ad* latin prepozíció jelöli pontról pontra haladva: *ad caput voraginis, quod dicitur Churchufeu; ad caput arbustarum Bolug; ad agrum Lusua;*